

Danyi Gábor és Vigvári András

Magad uram, ha szolgád nincs

Rakowski, Tomasz (2009): *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.

Tomasz Rakowski lengyel kulturális antropológus *Vadászok, gyűjtögetők és a kiszolgáltatottság szakértői. A lealacsonyított ember etnográfiája* című könyve a poszt szocialista Lengyelország társadalmi átalakulására és válságára adott válaszokat vizsgálja, különös tekintettel a posztindusztriális és rurális térségekben élők túlélési stratégiáira (angolul Rakowski 2016 [2009]). A szerző 2002 és 2006 között olyan lengyelországi társadalmi csoportok körében végzett kutatásokat, amelyek a demokratikus átalakulást követően kénytelenek voltak meg tapasztalni a nagyfokú munkanélküliséget és elszegényedést. E vizsgálatok eredményeként született meg az a nagy visszhangot kiváltó és elismeréssel fogadott könyv, amely a délkelet-lengyelországi agrárnépeség és a sziléziai bányászok informális gyakorlatait és túlélési stratégiáit mutatja be, beleértve az önerős házépítést, az „önerős” bányászatot és a különböző gyűjtögető tevékenységeket.

Azt követően, hogy 1990 után az érintett térségekben bezártak az állandó és stabil bér munkát nyújtó gyárak, a helyben maradók számára a segélyek, az alkalmi munkavállalás, az ingázás és a helyben meglévő mezőgazdasági vagy posztindusztriális erőforrások kihasználása maradt a túlélés záloga. Rakowski kutatásai arra hívják fel a figyelmet, hogy a szóban forgó társadalmi csoportokat korántsem a passzív magatartás és a tanácstalanság, hanem a találékonyosság, a vadászó-gyűjtögető ismeretek, valamint a nagyfokú aktivitás jellemzik. A kötetben bemutatott közösségek példái jelentősen árnyalják azt a destrukcióról és degradációról tudósító képet, amely a poszt szocialista lengyel gazdaság szerkezetváltozása által érintetten társadalmi csoportokról alakult ki.

Egy „teljes jogú kultúra” vizsgálata

A szerző által megjelenített társadalmi csoportok az 1990-ben történt átalakulásokkal bekövetkező „társadalmi trauma” elszenvedői voltak, akiknek tapasztalatai a közbeszédben és a tudományos diskurzusban egyaránt a maguk idegenségében és érthetlenségében jelentek meg. Rakowski arra figyelmeztet, hogy mindaddig, amíg ezt a tapasztalatot kizárólag a *mainstream* kultúra normatív értékeinek és folyamatainak kontextusában vizsgáljuk, fennáll a veszély, hogy a munkanélküliek világa csupán a „kultúra hiányaként”, a kulturális megkésetttség és az alkalmazkodásra való képtelenség közegeként tematizálódik. Ezt a képet alakítja át a szerző antropológiai látásmódja, amely a marginalizálódott társadalmi csoportok aktivitását nem elmaradottsággként veszi szemügyre, hanem a kihívásokra adott társadalmi válaszként.

Rakowski kritikával illeti a valóság textualizációjának antropológiai gyakorlatait, és vizsgálódásainak módszertanát tekintve Merleau-Ponty fenomenológiájához fordul, amelyben a világ közegében létező és azzal dinamikus viszonyba kerülő emberi test a társadalmi praxisok felől tételeződik, és egyfajta verbalitás előtti létmódot jelenít meg. Ez a terepmunkára is döntő hatást gyakorló belátás azt is jelenti, hogy Rakowski értelmezésében az etnográfia mint szöveg „a test és a világ egyfajta kölcsönös, kulturális »művelésének« (*cultivatio*) leírásaként” (Rakowski 2009: 32) jelenik meg.

A terepmunka tapasztalatait feldolgozó esettanulmányok közös módszertani vonalak mellett bomlanak ki. Az esettanulmányok tükrében a szocialista és a poszt szocialista időszak közötti átmenet az észlelés radikális módosulásaként, a cselekvő alanyok, a tárgyak és a környezet közötti viszony megváltozásaként tételeződik mind az agrárnépesség, mind a bányavidekek lakói szempontjából. Merleau-Ponty *Az érzékelés fenomenológiája* (2012 [1945]) című műve, amelynek megközelítését Tim Ingold is haszonnal emelte át az ember környezetbe vetett létét vizsgáló antropológiai munkáiba (Ingold 2000), dinamikus folyamatként látatja az ember, a tárgyak és a környezet közötti viszonyt, amelyben a kultúra és a természet, a test és a környezet, az állati és az emberi lét nem különül el egymástól. Ezen az alapon Rakowski a környezetet az alany tevékenységének függvényeként szemléli, amely így bizonyos értelemben a test toldalékává és meghosszabbításává válik. Ezek között a keretek között a posztindusztriális környezet és a tárgyak „az átalakíthatóságuk és a velük elvégezhető tevékenység lehetőségein keresztül” (Rakowski 2009: 215) mutatkoznak meg. A túlélési kényszer hatására az észlelés és a figyelem révén a környezet korábban láthatatlan elemei hirtelen láthatóvá válnak: ahogy Rakowski a soron következő esettanulmányokban kifejti, a természet által visszahódított földek gyógyfűvek forrásává, a posztindusztriális környezet fémhulladékok lerakatává, a földek és a bányavárosok külszíni szénben gazdag lelőhelyé válnak.

A természet által visszahódított földek erőforrásai

A monográfia első esettanulmánya (a második fejezet), amely a Lengyelország délkeleti részén, a Świętokrzyskie-dombság falvaiban végzett terepmunkán alapul, a poszt szocialista átalakulás falusi társadalmakra gyakorolt hatását vizsgálja. A szerző amellettt érvel, hogy a poszt szocialista átalakulás nem csupán a tulajdonviszonyokat és a megélhetési stratégiákat formálta át, de átalakította az emberi kapcsolatokat, illetve a falusiak tágabb környezetükhöz

való viszonyát is. Az államszocialista időszakban a vizsgált települések lakói a közeli gyárakba jártak dolgozni és keresetkiegészítő tevékenységükkel kapcsolódtak be a kisüzemi mezőgazdaságba, amely a formális (ipari) és a háztartási erőforrásokra épülő informális (háztáji) gazdaság szimbiózisára épült. Ezt a korszakot a stabil jövedelmi viszonyok és a materiális felhalmozás jellemezték, melynek következtében az emberek különféle modernizációs beruházásokba fogtak (például építkezés, komfortosítás).

Az 1990 utáni átalakulás azonban alapjaiban változtatta meg a szocializmus idejére visszanyúló mobilizációs és modernizációs pályákat. A gyárak privatizációja folytán az emberek elvesztették az addig stabilnak hitt bér munkájukat, és minden korábbinál kiszolgáltatottabbá váltak a piaci folyamatokkal szemben. Az addig ingázó munkások a falvakban rekedtek, ahol új lehetőségek után kellett nézniük annak érdekében, hogy ki tudják elégíteni az alapvető szükségleteiket. A környéken elérhető stabil ipari bér munkafarmákat az időszakos, távol eső, alkalmi munkalehetőségek váltották fel, például varsói építkezéseken vagy németországi gyümölcsösökben. Ezzel párhuzamosan felértékelődött az addig kiegészítő bevételi forrásként működő kisüzemi mezőgazdasági termelés, amely azonban megfelelő eszközök és tőke híján nem tudott rentábilissá válni a megszilárduló új piaci viszonyok között.

A régióban tapasztalt folyamatok – érvel Rakowski – a természet és a társadalom között fennálló szimbiotikus viszonyon keresztül érthetők meg igazán. A végbemenő változások egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy a szocializmus alatt megművelt földterületeket az emberek egyre inkább parlagon hagyták, aminek következtében az egykor megművelt területeket fokozatosan visszahódította a természet: ahogy a falusiak megfogalmazták, „most az erdő egészen a faluig ér” (Rakowski 2009: 77). Ezt a helyiek a társadalmi lecsúszás és az elmúlás általános jeleként könyvelték el, a jelent a mozdulatlansággal írták le és a szocialista időkkel állították szembe, amikor a működő gyárakkal és az ingázó munkásokkal egyetemben minden „mozgásban volt”. Bár az etnográfus elismeri, hogy az egykori termőterületek erdősődésével, a bezárkózó emberekkel egy mozdulatlan, lomha és sivár valóság jelent meg a szeme előtt, mégis emellett érvel, hogy a formális munkahelyek beszűkülése, a mezőgazdasági tevékenységek hanyatlása és a természet által visszahódított területek egy új kereseti tevékenységet, a gyűjtögetést hívták életre, és ma ez az újfajta, természetközeli gazdálkodás szervezi a régió lakóinak életét.

Az „ökológiai szakmák” térnyerése: egy új falusi társadalom felé

A poszt-szocialista átalakulás következtében magukra maradt, bezárkózó falusi társadalmak egyre inkább a természet által visszahódított területek hasznóvételére voltak utalva, ami újfajta készségek és szakmák elsajátításához vezetett. Míg a szocializmus alatt senki sem foglalkozott gyógynövények gyűjtögetésével, sőt nem is vettek tudomást azok létezéséről, a gazdasági szerkezetváltozás nyomása alatt a helyi lakosok felfedezték, hogy a gyógynövényekből hasznot lehet húzni, aminek köszönhetően az emberek és az őket körülvevő természet közötti viszony átrendeződött. Rakowski szerint a gyűjtögetés mint új „ökológiai foglalkozás” kialakulásával voltaképpen az embereket körülvevő természet szabályozása és az erőforrások kihasználása valósult meg. A kisüzemi mezőgazdaság hanyatlásával az elhagyott földek és a természet által visszahódított területek új ökológiai világot és egyúttal új erőforrásokat hoztak létre, ami az egykori tudásformák, praktikák, ösztönök és gyakorlatok

felszínre törését eredményezte. Ezeknek az új ökológiai mesterségeknek a gyakorlása – a különféle bogyók, gombák, fenyőfatobozok, fakérgék, gyógynövények és faágak gyűjtése – az elszegényedett háztartások túlélési stratégiájává vált.

Ily módon az államszocializmus alatt modernizálódott falvak mindennapi életét a lehetőségek beszűkülésével egyre inkább a természeti környezethez kapcsolódó gyakorlatok határozták meg, aminek következtében nemcsak a környezethez való viszony alakult át radikálisan, hanem a falusi emberek idő- és térhasználata, valamint társadalmi élete is. A gyűjtögetésre jellemző munkafolyamatok következtében a helyi lakosok folyamatos egyeztetésre kényszerülnek, olyan praktikus információkat megosztva egymással, hogy milyen állapotban vannak a lelőhelyek, vagy hogy mennyiért lehet a gyűjtött árut a faluban napi rendszerességgel felbukkanó felvásárlók számára eladni. A „visszaerdősödés” és az ökológiai átalakulás továbbá nem csak az alkalmi munka világát, hanem az emberek magántulajdonhoz való viszonyát is radikálisan átalakította. A gyűjtögetők magántulajdonban lévő, a természet által visszahódított földeken gyakorolják mezei haszonvételüket, és senkit nem érdekel igazán, hogy a szóban forgó földterületeknek ki a voltaképpeni tulajdonosa.

A rendszerváltás utáni strukturális problémákkal küzdő túlnépesedett falvak életét a passzivitás és a lecsúszás fogalmával leíró kutatásokkal ellentétben Rakowski egy meglehetősen aktív és új típusú társadalmi-gazdasági önszerveződést azonosít, ahol az önfenntartás és a mindennapi túlélés béklyójába szorult háztartások a fogyasztási javak helyett sokkal inkább a természeti környezet erőforrásaira és a helyi adottságként tételeződő erős rokon- és szomszédsági viszonyokra támaszkodhatnak. Ez a fajta mentalitásváltás jelenik meg a rendszerváltás után magára hagyott faluközösségek pénzhez, felhalmozáshoz és magántulajdonhoz való viszonyában is. A szocialista korszakra jellemző felhalmozást ugyanis az emberek önfenntartó életmódja váltotta fel, ahol a szükségletek lefaragása, a pénzgazdálkodás visszaszorítása és a háztartási, közösségi és természeti erőforrások együttes használata vált meghatározóvá. Ezt a szerző az alacsony térbeli és társadalmi mobilitással rendelkező és bezárkózó faluközösség ellenállási stratégiájaként értékeli.

„Aláaknázott” bányavárosok és fémhulladékkláz

A kötet rendkívül izgalmas értelmezési horizontokat nyitó harmadik fejezete, amelyet az alábbiakban különös részletességgel tárgyalunk, az alsó-sziléziai bányavidékről, közelebbről a Wałbrzych és Boguszów-Górcze nevet viselő városokról szól. E vidéket a kilencvenes évekbeli gazdasági átrendeződés és az azzal járó hatalmas munkanélküliség a lehető legérzékenyebben érintette. A bányaiipar restrukturalizációja – amely voltaképpen a bányák bezárását és az azokhoz tartozó infrastruktúra felszámolását jelentette – ezen a bányavidéken mintegy húsz ezer embert hagyott bizonytalanságban. Az 1996–1998 közötti időszakban – az addigi szociális segélyek kifutásával és az azokra való jogosultságok megszűnésével – jelentek meg és terjedtek el az illegális szénkitermelés, a fémhulladékgyűjtés és az általában vett gyűjtögetés különféle gyakorlatai.

E városokban és környezetükben szinte mindenütt ún. szegényfejtők, vagyis külszíni szénfejtők, aknák, „gödrök” jelentek meg, az ebből élők számát a szerényebb becslések kétezer, a bátrabbak öt-hat ezer főre tették, míg a fémhulladék gyűjtésével is több százan foglalkoztak napi szinten. Nem véletlen, hogy az 1996–2005 közötti időszakot a „fémhulladékkláz”

időszakaként emlegetik. E gyakorlatok során a különböző üzemeket, ipari létesítményeket – lényegében a teljes ipari infrastruktúrát – szó szerint az utolsó tégláig lebontották, minden mozdítható nyersanyagot elhordtak és pénzzé tettek. Ezzel párhuzamosan a gyűjtögetés minden értékesíthető hulladékra – például üvegekre, fűtőanyagként használható anyagokra, ruhákra –, de a természeti javakra – gombákra, különböző gyógyfüvekre, erdei gyümölcsökre – is kiterjedt.

E posztindusztriális bányavidéken Rakowski vizsgálatának alanyai mindenekelőtt a mélyszegénységben élő egykori bányászok közül kerültek ki. Az alsó-sziléziai családok, akikkel az antropológus egy fedél alatt élt, mindennapi megélhetési gondokkal küzdöttek, amit az említett illegális vagy féllegális munkákkal, továbbá önellátással és az erőforrásokkal való takarékoskodással (pl. teafilter többszöri használata), valamint a társadalmi kapcsolatok koncentrációjával és maximális kihasználásával igyekeztek enyhíteni – az elszegényedett családok közötti egymásrautaltságra és szimbiózisra példa, amikor az egyik család, amelyet fizetéképtelenség miatt lekapcsoltak az elektromos hálózatról, a szomszédtól vételezett sáramot és a csekket közösen fizették.

Posztoszocialista romokon: a saját múlt felszámolása

Rakowski külön figyelmet szentel a wałbrzychi szénmedence előtörténetének és annak kollektív emlékezetben betöltött helyének is. A Lengyel Népköztársaság időszakában a bányászok más társadalmi csoportokhoz képest privilegizált helyzetben voltak (az akkori társadalmi-gazdasági stabilitásukat jelzi, hogy a lakhatásuk megoldott volt, könnyen hozzájutottak az alapvető szolgáltatásokhoz, sőt olyan lakossági hiánycikkekhez is, mint a mosógép vagy a hűtőszekrény). Nincs semmi meglepő abban, hogy ez az időszak jelentősen felértékelődik a szegénységbe süllyedt társadalmi csoportok emlékezetében, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a helyzet jóval összetettebb volt az „akkoriban minden megvolt” narrációjánál, hiszen a bányaberuházások hiánya, a technikai eszközök elöregedése, valamint a költségvetési források elsősorban propaganda- és reprezentációs célokra történő felhasználása következtében a bányászok élet- és munkakörülményei fokozatosan romlottak a Lengyel Népköztársaság évtizedei alatt. Mindez azt jelenti, hogy a rombolás és a veszteség tapasztalata a maga képére formálja a világ érzékelését és befolyásolja az emlékezet működését. Ennek következtében – ahogy Rakowski később a *Bányák szabadlábban* című alfejezetben kifejti – „a múlt egyes elemei fejlődnek, megerősödnek és a jelen kifejezőelemeivé válnak, mások azonban kitörlődnek és kizáródnak a társadalmi kommunikációból” (Rakowski 2009: 230).

Rakowski többször is hivatkozik a kilencvenes években zajló lebontás, fosztogatás és szét-hordás tapasztalatának történeti előképére: a háború után Nyugat-Lengyelország posztnémet területein általánosnak számított a német tárgyi és építészeti örökség rombolása, amelynek mozgatórugóit a visszaszerzett területek idegenségének megszüntetése, a háborút követő karneváli hangulat stb. jelentették. Az a fajta rombolás azonban, ami a wałbrzychi szénmedencében a rendszerváltás után történt, jóval inkább az egzisztenciális bizonytalanság és egyfajta agresszió számlájára írható, és – ami annál tragikusabb – nem egy idegen, hanem a saját múlt tárgyi emlékeinek a felszámolásához vezetett. A felszámolás és a rombolás narratívája apokaliptikus hangnemben artikulálódik, az interjúalanyok – és a helyi sajtó is – az aláaknázott városról beszélnek, amely alatt időzített bomba kettyeg. Rakowski rámutat, hogy

a veszteség, a felszámolás, a környezet leépülése a különböző betegségek és a fájdalom révén beíródik a testbe, és áthatja az arról való beszédmódot: az egykori bányászok narratívájában a testük éppúgy „romos”, ahogy a város.

A wabrzychi tapasztalatokat egy paradoxon is jellemzi: a *szétszedés* ugyanis egyúttal *összeszedés* is, a rombolás ugyanis a gyűjtéssel kapcsolódik össze. Ahogy arról a Bányák szabadlábón című alfejezetben – melyet magyarul a jelen lapszámunkban közlünk – szó esik, ez a paradoxon teremti meg a tárgyak változékonyságának kereteit. A környezet, a tárgyak és az emberek közötti viszony átrendeződése következtében a tárgyak „felszabadulnak”, vagyis kicsúsznak a korábbi standardizált használatuk keretei közül, új potenciálra tesznek szert, élettörténetük meghosszabbodik, státuszuk változékonnyá válik, átmeneti minőségeket hoznak létre a marxi értelemben vett termékek és a maussi értelemben vett ajándékok közötti térben. Hulladékból nyersanyaggá, nyersanyagból szerszámmá vagy épp a nehéz időkre félretett értéktárgyakká válnak.

A pusztítás és az önpusztítás rítusai a legérzékenyebb tapasztalatok feldolgozását és materializációját végzik el. A munkanélküli bányászok beszámolóit Rakowski információ nélküli kommunikációként, kollektív panaszokként, az (auto)agresszió aktusaiként értékeli, amelyek forrása a valósághoz való viszony. A bányászok agressziója egyrészt saját maguk ellen irányul („kár, hogy nem temetett maga alá minket [ti. a bányát]” [Rakowski 2009: 163]). Másrészt azon környezet, tárgyak és társadalmi szereplők – bányaaigazgatók, hivatalnokok, politikusok, döntéshozók – ellen, amelyek és akik a bányászok értelmezésében hozzájárultak jelenlegi reménytelen helyzetükhöz. Rakowski mellett érvel, hogy a bányászok kollektív közleményeiket olyan címzettekhez intézik – legyenek azok valós szereplők vagy valamifajta imaginárius „hatalom” –, akik kommunikációs értelemben nincsenek jelen, akik elérhetetlen távolságban vannak az érdemi párbeszéd folytatásához. Így ez a fajta kommunikáció üres gesztussá válik, amely leginkább a társadalmi rítusok kontextusában ragadható meg. Rakowski rámutat, hogy a destrukció verbális kifejezései és a rombolás tényleges cselekvési formái egyaránt manifesztumok, olyan nyilvánosságnak szánt aktusok, amelyek során az egykori bányászok szemérmetlen módon juttatják kifejezésre helyzetük drámaiságát, azt a szégyent, amely alatt – Anthony Giddens nyomán (1991: 63–69) – a korábban elsajátított normák alkalmazásának, a belsőleg rögzült életmód folytatásának a lehetetlenségét érthetjük. Rakowski szerint az ipari örökség lerombolásának jelensége és a mód, ahogy ezt a bányászok kommunikálják, a szégyen tapasztalatának beíródásaként – és egyúttal annak külsődlegessé tételeként – értelmezhető, hiszen – ahogy James Gilligan megfogalmazta – „az erőszak (az agresszió) az elviselhetetlen szégyenről tanúskodik” (Gilligan idézi Rakowski 2009: 151).

Adaptáció és elsődleges szocializáció

E ponton Rakowski a pszichoanalízis – közelebbről a tárgykapcsolat-elmélet – irodalmához fordul, amellyel érvelve, hogy a bányászok, akik a rendszerváltás után értetlenül álltak az életüket gyökeresen felforgató változások előtt, újra egy elsődleges szocializációs folyamaton kényszerültek végigmenni, amelynek során újjá kellett építeniük a valósághoz fűződő viszonyukat. Ebben az értelemben a wabrzychi munkanélküliek tapasztalata hasonló ahhoz, amit a gyermek vagy a közeli hozzátartozóját elvesztő személy él át, hiszen valamennyien a belső világ (a test) és a külső világ (a társadalmilag felépített valóság) közötti különbség megszűnésének tapasztalatával szembesülnek.

Rakowski részletesen elemzi a szén kitermelésének körülményeit, eszközeit és módjait is. Mint írja, az egykori bányászok meg vannak fosztva a korábbi munkájuk során alkalmazott technológiai háttértől, így a szegényfejtők kialakítása, faszerkezetekkel való megerősítése és a kitermelés is kézzel történik. Rakowski felhívja a figyelmet, hogy a tudás, amellyel az egykori bányászok rendelkeznek, nem absztrakt, hanem gyakorlati, amit a tevékenység végzése hoz működésbe: olyan tudás, amely lényegében a megfelelő testtechnikák alkalmazásának, a szerszámok hatékony használatának a képességét jelenti. A szerszámok így a szénfejtők testének protéziseivé, meghosszabbításává válnak, és a test velük együtt tölti ki a cselekvő én és a materiális tárgyak közötti teret. A gyakorlati tudást Rakowski a rutinszerűvé váló hallgatás/hallgatózás képességével illusztrálja, amely – a faszerkezetek által adott hangok észlelése révén – lehetővé teszi az aknák mélyén dolgozó szénfejtők számára a balesetek elkerülését. Rakowski következtetése, hogy a szegényfejtőkben a tudás közvetítése mediális szempontból a szóbeliség keretei között (Ong 2010), míg az emlékezetkutatások kontextusában a beleírt (*inscribing*) helyett a testet öltő (*incorporating*) emlékezet segítségével ragadható meg (Connerton 1989).

A szegényfejtők világának fontos elemét képezik a bányászok által mesélt tréfák és anekdoták, amelyek különböző célokat szolgálnak. A szegényfejtőkben zajló munka a fenyegetettség légkörében, a beomlás, a metángáz jelentette veszély tudatában folyik, aminek a feszültségét a bányászok jellegzetes bányászhumorral igyekeznek csökkenteni. A tréfalkozás kijelölt térben és időben zajlik: általában a ritmikus munkavégzés kb. 10 perces szüneteiben, az aknák mélyén kerül rá sor (ahol nagyobb a fenyegetettség), miközben a felszínen komoly beszélgetések folynak. A ritmizált nevetés – ahogy Rakowski megállapítja – a folyamatosan fenyegető, előreláthatatlan események és azok semlegesítése között foglal helyet. Ezen túlmenően a szénfejtők által mesélt anekdoták és viccek – például arról, hogy egy papnak hogyan adtak el szén helyett térkövet – a kiszolgáltatottság és a függőség társadalmi viszonyainak imaginárius átalakítását szolgálják.

A szegényfejtők világa különböző, gyakran egymással ellentétes jelentésekkel teli határterületen helyezkedik el. A szegényfejtőkben végzett tevékenység jogi szempontú megítélése, a hatóságok hozzáállása a tevékenység kriminalizálásától annak korlátozott elismeréséig, a szerszámok és a szén elkobzásától a hatósági személyek jótékony szemhunyasáig terjedő skálán mozog. Furcsa ellentét áll fenn például aközött, hogy több szénfejtőnek kellett már szembenéznie munkája büntetőjogi következményeivel, és aközött, hogy – korábbi bányász-mesterségüket folytatva – szakértelemmel végeznek kemény fizikai munkát. Az egykori bányászoknak e feszültség keretei között kell újraalkotniuk az identitásukat és megválaszolniuk a kérdést, hogy kik ők valójában.

A modernizáció idegensége és az *orbis exterior*

A wałbrzychi bányavidékhez képest némileg eltérő tapasztalatokat vesz számba a monográfia negyedik fejezete, amely a Łódźtól délre található Bełchatów környékéről szól. Ez a régió – miután a területen a hetvenes években barnaköszén-lelőhelyet tártak fel – gyors iparosodásnak indult: barnaköszénbányát nyitottak, villanyerőművet telepítettek, lakótelepeket emeltek és az ország minden részéből áramlani kezdett a munkaerő. A hirtelen modernizáció tapasztalata a marxi elidegenedés fogalmához hasonlatosan a helyi lakosok elbeszéléseiben egy kívülről jövő, idegen ipari rendként, egy „második természetet” képviselő, önjáró organizmusként jelenik meg, amelynek működésére a helyieknek nincs közvetlen hatással.

Ehhez hasonlóan ugyancsak egy külső, előreláthatatlan és a szerencse hatálya alá tartozó tapasztalatként jelent meg a földek bánya általi „kivásárlása”, amire a helyiek közül sokan számítottak, igyekezve különböző stratégiák segítségével – például gyümölcsösök telepítésével – felverni az árakat. A kevésbé szerencsések azonban, akiknek a földjeit nem vásárolta ki a bánya, az ipari komplexum peremére szorultak. Közéjük tartoztak a földművesek, az egykori munkások, és azok, akiket alacsony képzettségük, vagy térbeli mobilitásuk hiánya a helyi munkaerőpiac peremére sodort.

Rakowski amellet érvel, hogy az ipari modernizáció idegenségének és a társadalmi marginalizációnak a tapasztalata meghatározza azt a módot, ahogy e társadalmi csoportok észlelik a valóságot. A helyi lakosok észlelésmódját kettős topográfia irányítja, amennyiben elkülönül egymástól az *orbis interior* és az *orbis exterior*, ahol az előbbi az ismert, rendezett és saját világot, míg utóbbi az ismeretlent, az idegent és a kiszámíthatatlant jelenti. A bányakomplexumra és az általa okozott vélt vagy valós hatásokra – például a szárazságra, az elmaradó esőkre, a szálló kénporra – a helyi lakosok lokális *orbis exterior*ként tekintenek, egy katasztrofikus, sivár képet alakítva ki a környezetről. Ehhez társul továbbá, hogy a helyiek elbeszéléseiben a bányakomplexum létrejöttét tragikus balesetek és munkáshalálok övezik. Rakowski értelmezése szerint ezt a fajta áldozati narratívát a modernitás destruktív erőitől és annak szándékolatlan következményeitől való félelem irányítja, az a mitikus képzelet, hogy a hirtelen modernizációért és az infrastrukturális fejlődésért komoly árat kell fizetni. Ezen túlmenően a helyiek elbeszéléseiben a bányakomplexum egy fölénk tornyosuló, démonikus hatalom képeként rögzül, így a természeti erőforrások eltékozlása a társadalmi igazságtalansággal kapcsolódik össze.

Megélhetési források és az *orbis interior*

A régió tágabb kontextusának felvázolása után a szerző egy apró településen, Szamówbán végzett terep kutatásainak tapasztalatait összegzi. A helybeliek vadászok és gyűjtögetők: különböző segélyekből és juttatásokból, valamint fém- és ipari hulladék gyűjtéséből élnek, de gyűjtik a természeti javakat és vadásznak is. A háztartásokban halomra állnak a bánya szemétkerakójából, töltésekről, csatornákból és kiszáradt földekről összeszedett különböző tárgyak: autó- és munkagépkatrészek, gumik, ponyvák és más anyagok. A javak, tárgyak, hulladékok gyűjtögetése, átalakítása és sokrétű felhasználása olyan általános gyakorlat, amelyet Rakowski a találékony paraszti kultúra túlélési stratégiájaként értékel.

Rakowski a helybeli háztartások jellemzőjeként említi, hogy a bennük foglalt tárgyak, eszközök és berendezések „kintre”, az udvarra tevődnek át, ahol a mindennapi tevékenységek java részét is végzik. Ez azzal áll összefüggésben, hogy a helybeli háztartások számára a külső világ egyfajta *oikosként* létezik, és az önellátáson, a fel- és újrahajszosításon alapuló gazdálkodás szerves eleme lesz. Nem véletlen, hogy a helyiek a bányakomplexumhoz tartozó földek egy részét saját vadászterületüknek tekintik, amelyet úgy ismernek, mint a saját tanyerüket. Így a kinti világ felé meghosszabbodó háztartások és a bánya között egy kapcsolat jön létre, aminek földrajzi síkja mentén az itt élők mindennapi tevékenysége zajlik. Mindez azt jelenti, hogy a helyiek rendkívül szoros, mindennapi viszonyba kerülnek a bányakomplexummal, annak hulladékaival, környezetével és topográfiájával.

A gyűjtött tárgyak, a vadásztrófeák pedig nem csak abból a szempontból bírnak különös jelentőséggel, hogy lehetővé teszik a nyersanyagok bekapcsolódását az áruforgalomba, hanem abból is, hogy a környezetről való egyedülálló tudás beíródásaiként jelennek meg, a bánya „működésében” való részvétel és a bánya „birtokba vételének” tanúbizonyásai. Ily módon, érvel Rakowski, a múzeum egy formája jön létre, ami hasonló a 16–17. századi európai gyűjtők tevékenységének eredményét bemutató ritkaságok gyűjteményéhez. Ezek a gyűjtemények ugyanis a világmindenség kicsinyített mását alkották, céljuk pedig az volt, hogy a nyugtalanító idegenséget a privát, saját tér részévé téve felszámolják, és ezáltal ellenőrzést gyakoroljanak felette.

Ezzel a gyakorlattal párhuzamba állítva említi Rakowski azokat a gyűjtőket, akik különböző hordozóanyagokra alapos részletességgel jegyzik fel az időjárás változásait vagy vezetnek naplót a helyi történekekről. Rakowski értelmezése szerint ezek a feljegyzések egyrészt az emlékezés egy stratégiáját, egyfajta mnemotechnikai eljárást képeznek, amely révén a gyűjtögetés műveleiről és topográfiájáról való tudás rögzül és felidézhetővé válik. Másrészt a tárgyakkal való bensőséges viszony kialakítását, s így módon a világ birtokba vételét, ellenőrzés alá vonását és saját jelentésekkel való felruházását is lehetővé teszik, ami egyúttal a saját helyzet feletti kontroll visszanyerését jelenti.

Rejtett dimenziók felé

A kötetet összegezve megállapítható, hogy a három vizsgált régió – a Świętokrzyskie-domság (Szydłowiec és Przysucha környéke), az alsó-sziléziai bányavidék (Wałbrzych és Boguszów-Górze), valamint Bełchatów környéke (Szamów) – eltérő túlélési stratégiákat hozott működésbe a posztszocializmusba való átmenet kontextusában. A Świętokrzyskie-domság agrárjellegű falvaiban a „túlélés kultúrájába való bezárkózás” és egy új ökológiai rend kialakulása volt tapasztalható, amelyet a természet által visszahódított termőföldekből származó erőforrások határoztak meg. Az alsó-sziléziai bányavidék egykor németek lakta területein a drámai változások kezdetben az agresszió megnyilvánulásait váltották ki, majd arra kényszerítették a bányászokat, hogy korábbi tudásukat az új valósághoz adaptálva „saját szakállukra” folytassák mesterségüket, ami új technológiákat, képességeket és az anyagi erőforrások új szféráját hívta életre. Bełchatów környékének tapasztalatait a hirtelen és erőszakos modernizáció határozta meg, amely kizárta a helyi közösségeket a lokális fejlődés folyamataiból. Az itt élők számára a bányakomplexum egyrészt az ökológiai katasztrófa és a társadalmi marginalizáció eredőjévé, másrészt azonban a túlélés zálogává vált, amennyiben a bánya magából kivetett hulladékai és erőforrásai segítették az ipari komplexum környezetében élők megélhetését.

Ahogy azt a monográfia harmadik fejezetének részletesebb ismertetésével igyekeztünk nyomatékositani, terepkutatásainak interpretációját Rakowski egy rendkívül imponáló, szerteágazó teoretikus apparátus segítségével végzi, amelynek egyaránt részét képezi a freudi pszichoanalízis, a társadalmi emlékezet vagy az antropológiai tárgyelmélet szakirodalma, miközben folyamatos viszonyítási pont marad Merleau-Ponty fenomenológiája is. A szerzői gondolatmenetek, amelyek a széles elméleti keretrendszer felől a munka voltaképpeni tárgyát képező társadalmi tapasztalatok felé közelítenek, gyakran futnak össze egy közös

pontban. Az elszegényedett társadalmi csoportokról készített „sűrű leírásban” Rakowski többször is arra a következtetésre jut, hogy az adott társadalmi gyakorlat egyfajta védekező mechanizmus – amely a munkanélküliség és a mélyszegénység drámai helyzetének feszültségét csökkenti – a könyörtelen valósággal szemben.

A könyv a posztoszocializmusba való átmenet történeti kontextusában az antropológiai kutatásokra jellemző holisztikus látásmód segítségével helyezi új megvilágításba az általa bemutatott közösségek, a dezindusztrializált falvakban és bányavárosokban lakók mindennapi életét. Bár a kötetben bemutatott élethelyzetek látszólag a társadalmi marginalizáció jellegzetes közép- és kelet-európai példái, a monográfiát olvasva egy társadalmi és gazdasági értelemben aktív, rejtett tudásokat és találékony túlélési stratégiákat használó társadalom képe rajzolódik ki az olvasó szeme előtt. Azokat a kérdéseket azonban, hogy mennyire függenek ezek a közösségek az őket körülvevő társadalmi-gazdasági folyamatoktól, és miként befolyásolhatja ezeknek a stratégiáknak a továbbélését a változó politikai környezet, a munka nyitva hagyja. Ezzel a megválaszolatlanul hagyott kérdéssel együtt sem vitás, hogy a lengyel szerző monográfiája mind a magyarországi posztoszocialista környezettel rezonáló témaválasztás, mind a végső következtetések szempontjából számot tarthat a magyarországi olvasóközönség kiemelkedő érdeklődésére.

A publikáció a Waclaw Felczak Alapítvány támogatásának köszönhetően valósult meg.

Hivatkozott irodalom

- Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Ingold, Tim (2000): *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012): *Az észlelés fenomenológiája*. Sajó Sándor (ford.). Budapest: L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület.
- Ong, Walter J. (2010): *Szóbeliség és írásbeliség: a szó technológizálása*. Kozák Dániel (ford.). Budapest: AKTI – Gondolat.
- Rakowski, Tomasz (2016 [2009]): *Hunters, Gatherers, and Practitioners of Powerlessness: An Ethnography of the Degraded in Postsocialist Poland*. Soren Gauger (ford.). New York – London: Berghahn.

Danyi Gábor

irodalomtörténész, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudomány Program (Budapest), Emlékezet és Szolidaritás Európai Hálózata (Vársó, Lengyelország)

Vigvári András

szociológus, etnográfus, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete (Budapest)